

IZRAEL W EGIPCIE I WYJŚCIE

Wydarzenia, o których opowiada pierwszych piętnaście rozdziałów Księgi Wyjścia, są niezmiernie trudne do umiejscowienia w znanej nam historii powszechnej. Nawet archeologia nie może przyjąć nam z pomocą, ponieważ rzadko jest w stanie potwierdzić prawdziwość pojedynczych wydarzeń, zwłaszcza jeśli one nie pozostawiły trwałych śladów materialnych¹. Archeologia może jedynie naświetlić nam kontekst wydarzeń lub epok historycznych.

Kolejną bardzo poważną trudnością dla historyka jest fakt, że opowiadania mówiące o wyjściu z Egiptu nie są kronikarskim zapisem wydarzeń, lecz dziełem teologicznym o zbawczym działaniu Boga wobec swego ludu. Przykładem tej prawdy jest opis cudownego przejścia przez morze (Wj 14). Zawiera on w sobie dwa różne opowiadania, które zostały połączone w jedno opowiadanie².

Pobyt w Izraelitów w Egipcie

Zdaniem N. M. Sarny i H. Shanksa nie można podważyć prawdziwości pobytu Izraelitów w Egipcie. W swojej argumentacji nie opierają się oni na żadnym argumencie archeologicznym czy dokumencie historycznym, lecz na zdrowym rozsądku:

„Żaden naród nie byłby zdolny wymyślić i wiernie przekazywać stulecie po stuleciu i tysiąclecie po tysiącleciu tak niechlubnej i kłopotliwej własnej tradycji, gdyby nie miała ona autentycznego rdzenia historycznego. Wiele ludów ukształtowało narracje założycielskie opowiadające, jak doszło do ich zaistnienia, jedne o większej, inne o

¹ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian* (red. H. SHANKS) (Warszawa 1999) 74; J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 77.

² Zob. S. HERRMANN, *Storia di Israele. I tempi dell'Antico Testamento* (Brescia 2004) 98-99; J. LEMAŃSKI, *Pięcioksiąg dzisiaj* (Studia Biblica 4; Kielce 2002) 82-86; J. L. SKA, *Introduzione alla lettura del Pentateuco. Chiavi per l'interpretazione dei primi cinque libri della Bibbia* (Bologna 2006) 83-90; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 201-202.

mniej wartości historycznej. Ale żaden, o ile wiemy, nigdy nie sugerował, że u swoich początków był niewolnikiem”³.

Pewne potwierdzenie prawdziwości opowiadania biblijnego może stanowić fakt, że w Tebach, w jednym z grobowców, odnaleziono malowidło, które przedstawia semickich niewolników wyrabiających cegły. Tekst mówi o tym, że skarżyli się oni na brak słomy, której używano do produkcji cegieł. Nie jest to absolutny argument potwierdzający pobyt Izraelitów w Egipcie i zmuszanie ich do pracy przy budowie miast-składów, lecz jedynie potwierdzenie kontekstu historycznego tychże opowiadań. Warto ponadto zwrócić uwagę na fakt, że w Kanaanie zazwyczaj nie używano słomy przy produkcji cegieł, a wiele lat później, gdy opowiadanie to zostało spisane, głównym materiałem budowlanym w Jerozolimie był kamień⁴.

Wiele różnych danych dotyczących kontekstu pobytu i wyjścia Izraelitów z Egiptu wskazuje, że pobyt tego narodu w kraju faraonów mógł być prawdopodobny. Posiadamy dowody pisane mówiące, że w Egipcie w II tys. przed Chr. byli znani niewolnicy azjatyccy. W jednym z nich pojawia się nawet imię Szifra, takie samo imię nosiła jedna z położnych, która nie chciała zabijać nowo narodzonych chłopców hebrajskich (por. Wj 1,15-18). Inne argumenty dotyczą geografii. Rodzina Jakuba po przybyciu do Egiptu zamieszkała w ziemi Goszen (por. Rdz 45,10; 46,28.29.34; 47,1.4.6.27; 50,8; Wj 9,26; zwyczaj przydzielania ziemi plemionom i grupom Azjatów, którzy przybywali do Egiptu, jest dobrze znany i potwierdzony przez dokumenty egipskie, np. papirus Anastasis VI⁵), która znajdowała się z całą pewnością we wschodniej części Deltę Nilu (nazwa ta pojawia się także w Palestynie; por. Joz 10,41; 11,16; 15,51; to utrudnia jeszcze bardziej lokalizację Ziemi Goszen; M. Noth utożsamia ją z Wadi Tumilat – obszar ten ciągnął się od wschodniej odnogi Nilu na wschód aż do dzisiejszego Birket et-

³ N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 74-75. Por. Tamże, 85-86. Por. także J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 121; J. A. SOGGIN, *Storia d’Israele*, 179-180.

⁴ Zob. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 75.

⁵ Zob. S. HERRMANN, *Storia di Israele*, 89-90; J. A. SOGGIN, *Storia d’Israele*, 190.

Timsa⁶). Tekst egipski zwany *Pouczenie dla Merikara* (pochodzący z ok. 2040 r. przed Chr.) potwierdza obecność Azjatów w tej części Egiptu, choć nazwa Goszen nie pojawiła się w żadnym ze znanych do tej pory dokumentów egipskich⁷. Wiele innych tekstów mówi o napływaniu do tego rejonu Azjatów, w których rodzinnych stronach panowała susza. Niektóre z tych tekstów zawierają wskazówki lub polecenia, aby podjąć możliwe środki zapobiegawcze, które ograniczyłyby liczbę napływających Azjatów. Papirus Anastasis V pochodzący z XIII w. przed Chr., którego autorem jest nieznan nam egipski oficer służący na wschodniej granicy kraju, mówi o dwóch niewolnikach, którzy zbiegli na pustynię. Widziano ich niedaleko Migdol (to samo miasto pojawia się w opowiadaniu o wyjściu Izraelitów; por. Lb 33,7). Oczywiście teksty te nie są dowodem na pobyt Izraela w Egipcie ani na jego wyjście – ucieczkę z tego kraju, ale mówią o dużym prawdopodobieństwie, że opowiadanie biblijne jest historyczne. Również liczne malowidła dostarczają wielu świadectw na obecność Azjatów w Egipcie i na ich przenikanie do tego kraju (np. malowidło z grobowca w Beni Hasan z ok. 1850 r. przed Chr.). Malowidło z grobowca w Rehmire (ok. 1460 r. przed Chr.) ukazuje niewolników wyrabiających cegły. Jeden z dokumentów przechowywanych w Luwrze (ok. 1274 r. przed Chr.) potwierdza nakładanie na niewolników norm w produkcji cegieł oraz fakt, o którym mówi Biblia, że nadzorcy robót byli bici, jeśli owe normy nie zostały wykonane (por. Wj 5,14). Dokumenty egipskie potwierdzają również prawo niewolników do dni wolnych od pracy, aby mogli oddać cześć swoim bogom; to przypomina prośbę Izraelitów, którzy prosili o trzy dni wolne od pracy, aby mogli oddać cześć ich Bogowi (por. Wj 3,18; 5,3)⁸.

Obszar, na którym osiedlili się Izraelici w Egipcie, określony jest jako region Ramzes (Rdz 47,11). Brali oni również udział w budowie miasta Ramzes (Wj 1,11)⁹. Informacje te wydają się łączyć Wyjście z Ramzesem II (1279-1213

⁶ Zob. M. NOTH, *Storia d'Israele*, 142.

⁷ J. Jelito podaje dokładne określenie położenia ziemi Goszen (zob. J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 136).

⁸ Zob. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 76-78.

⁹ Zdaniem J. A. Soggina jest to jedyna informacja wiarygodna w narracji mówiącej o pobycie i Wyjściu Izraela z Egiptu (zob. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 181-182).

przed Chr.). Przeniósł on stolicę swego państwa do północno-wschodniej części Deltę Nilu i nazwał ją swoim imieniem (Pi-Ramzes, co znaczy Dom Ramzesa). Wymowny jest fakt i bardzo ważny, że miasto, które zbudował Ramzes II, nazywano Pi-Ramzes aż do końca XI w. – w późniejszym czasie nazywano je Tanis. Występowanie w tekście biblijnym tej nazwy potwierdza starożytność tradycji mówiących o Wyjściu¹⁰. Ramzes II zapisał się w historii Egiptu szeroko zakrojoną działalnością budowlaną. Z okresu budowy Pi-Ramzes zachował się papirus (Papirus Leiden 348), w którym urzędnik faraona poucza nadzorcę robót, by ten rozdzielił racje żywnościowe dla Hapiru. Niektórzy uczeni, o czym była mowa w poprzednim rozdziale, łączą Hapiru z 'Ibri (co w liczbie mnogiej oznacza Hebrajczyków). Jeśli owo utożsamienie byłoby prawdziwe, to przodkowie Hebrajczyków stanowiliby część niewolników, którzy w XIII w. przed Chr. budowali stolicę państwa Ramzesa, tak jak opisuje to Biblia¹¹. Obecność Hapiru w Egipcie poświadcza wiele dokumentów pisanych począwszy od XV w. przed Chr. Dokumenty z czasów XIX i XX dynastii mówią o nich jako o niewolnikach. Obecność semitów w Egipcie potwierdza również fakt, że do języka egipskiego weszło wiele słów semickich, choć trzeba przyznać, że, być może, jest to pozostałością czasów, w których Egipcem władali Hyksosi¹².

Historia Egiptu może potwierdzać, że faraonem, który prześladował Izraelitów, mógł być Ramzes II¹³. Pod koniec jego panowania Egipt zaczął podupadać. Jego następca Merneptah podjął, co prawda, wyprawę do Kanaanu, ale jego władza nad tym rejonem uległa poważnemu osłabieniu. Ok. 1200 r. przed Chr. XIX dynastia wygasła wśród anarchii i chaosu¹⁴. Osłabienie pozycji Egiptu mogło ułatwić Izraelitom ich wyzwolenie i zajęcie Kanaanu. Mniej więcej w tym czasie poważne trudności przeżywa druga potęga ówczesnego świata – Hetyci, o

¹⁰ Por. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 121-122; J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 142.

¹¹ Por. J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 75; M. NOTH, *Storia d'Israele*, 143-144; N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 82-83.

¹² Zob. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 121.

¹³ Por. J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 67.

¹⁴ Zob. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 114-115; M. NOTH, *Storia d'Israele*, 151-152.

których począwszy od końca XII stulecia przed Chr. nie wspomina się już więcej¹⁵. Zdaniem J. Jelito to nie Ramzes II był faraonem, który prześladował Izraelitów, lecz jego ojciec Seti I (1317-1301). Powodem tych prześladowań była trudna sytuacja Egiptu zagrożonego ze wszystkich stron najazdem wrogów¹⁶.

Imię Mojżesz jest pochodzenia egipskiego i wywodzi się od czasownika „rodzić/urodzić”, który jest powszechnym składnikiem imion egipskich (np. Ramzes – „urodzony z Ra”)¹⁷. Egipskie imię przywódcy Izraelitów czyni istnienie tej postaci bardziej prawdopodobnym¹⁸. Zwrócono uwagę, że historia narodzin Mojżesza przypomina legendę o narodzinach i początku życia króla Akkadu Sargona (III tys. przed Chr.), którego matka (była ona kapłanką, której nie wolno było mieć dzieci) również po urodzeniu umieściła w trzcinowym koszyku uszczelnionym bitumem i położyła na wodę rzeki Eufrat (por. Wj 2,3). Na podstawie uderzającego podobieństwa pomiędzy tymi dwoma opowiadaniem o narodzinach niektórzy uczeni uważają, że również opowiadanie o narodzinach Mojżesza jest legendą¹⁹.

Za związkiem z Egiptem przemawia również fakt, że wiele imion egipskich, zwłaszcza w pokoleniu Lewiego, spotykamy we wczesnym okresie Izraela (np. Hofni, Pinchas, Merari, a być może, do tej grupy należy także imię Aaron)²⁰. Argument ten, zdaniem J.A. Soggina, nie jest ostateczny, ponieważ Egipt miał zawsze wielki wpływ na kulturę narodów ościennych i, być może, owe imiona pochodzenia egipskiego są tego dowodem²¹.

„Ogólny autentyczny egipski koloryt opowiadania i jego tło z pewnością powiększają możliwość uprawdopodobnienia relacji, zwłaszcza że możemy przypuszczać, iż niektóre

¹⁵ Zob. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 115.

¹⁶ Por. J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 143.

¹⁷ J. Jelito stwierdza, że typ imion reprezentowany przez imię „Mojżesz” składał się z dwóch elementów: imienia bóstwa i słowa syn. W imieniu „Mojżesz” imię bóstwa nie występuje (zob. J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 137). Por. M. GRANT, *Dzieje dawnego Izraela*, 56; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 181; J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 102.

¹⁸ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 94.

¹⁹ Por. J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 138; J. A. Soggin, *Storia d'Israele*, 193.

²⁰ Zob. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 121; J.A. Soggin, *Storia d'Israele*, 181.

²¹ Zob. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 181.

większe pomyłki w opowiadaniu zostały popełnione stulecia później. Ale ów autentyczny koloryt nie potwierdza w szczególach relacji biblijnej”²².

Kwestionowanie Wyjścia

Nie mamy dziś żadnego bezpośredniego dowodu na pobyt Izraelitów w Egipcie. Żaden dokument czy malowidło nie mówi wprost o pobycie ich w kraju faraonów²³. Wyjście jednak było konstytutywnym i centralnym wydarzeniem dla Izraela, o czym świadczą najstarsze teksty ST (np. Wj 15,1-19) oraz wyznania wiary, które także prawdopodobnie są bardzo wczesne (np. Pwt 6,20-25; 26,5-10; Joz 24,2-13). J. Bright stwierdza: „Wiara tak dawna i tak ugruntowana nie pozwala na inne wyjaśnienie niż to, że Izrael uciekł z Egiptu, przy czym faktowi temu towarzyszyły wydarzenia tak zdumiewające, że na zawsze pozostały w jego pamięci”²⁴.

Trudno jest określić dokładnie czas pobytu Izraelitów w Egipcie. Nie jesteśmy w stanie połączyć żadnego wydarzenia opisanego w Wj z danymi znanymi ze źródeł pozabiblijnych. Wspomniane powyżej przesłanki, które potwierdzają możliwość pobytu Izraela w Egipcie, dotyczą różnych okresów i wskazują na pewien kontekst bardzo szeroki, tzn. nieograniczony do określonego przedziału czasu (zjawiska te weryfikowały się w różnych okresach, a nie tylko w jednym).

Kolejnym zarzutem przeciw historyczności Wyjścia jest sama chronologia biblijna dotycząca pobytu Izraelitów w Egipcie. Rdz 15,16 określa ten czas na cztery pokolenia, Rdz 15,13 na 400 lat, a Wj 12,40-41 mówi, że trwał on 430 lat. Józef Flawiusz mówi o 215 latach, a *Seder Olam* (źródło rabiniczne) o 210 latach. Wj 1,7 mówi o znacznym wzroście liczby Izraelitów w Egipcie. Jeśli ta wzmianka jest prawdziwa, to jak naród mógł osiągnąć taką liczebność w tak krótkim czasie?

Również liczenie wstecz od pewnej historycznie daty nie przynosi lepszych rezultatów. 1Krl 6,1 mówi, że Salomon rozpoczął budowę świątyni w 480 lat po

²² N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 94.

²³ Por. J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 64.

²⁴ J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 122.

wyjściu z Egiptu. Powszechnie przyjmuje się dziś, że król ten wstąpił na tron w roku 960 przed Chr. Budowę świątyni rozpoczął w czwartym roku swego panowania, więc Wyjście nastąpiłoby w 1436 r. przed Chr.²⁵ Zdecydowana większość uczonych odrzuca dziś wartość historyczną liczby 480, ponieważ nosi ona znamiona liczby symbolicznej (12x40; liczba czterdzieści często występuje w tekście biblijnym, np. liczba lat przebywania na pustyni, często powtarza się ona również w opowiadaniu o Sędziach itd.)²⁶. Dane chronologiczne zawarte w 1Krl 6,1 zdają się wskazywać, że mamy do czynienia z chronologią schematyzowaną, która łączy rozpoczęcie budowy świątyni z Wyjściem. W takim umiejscowieniu czasowym świątynia byłaby w centrum historii biblijnej²⁷.

Innym zarzutem wobec historyczności Wyjścia jest podana przez Wj liczba 600 tys. dorosłych mężczyzn, którzy uciekli z Egiptu. Dodając członków rodzin tych mężczyzn, otrzymujemy przybliżoną liczbę ok. 2 mln osób. Liczba ta jest bardzo trudna do przyjęcia z wielu powodów (np. tak wielka liczba ludzi nie mogłaby wyżywić się na pustyni)²⁸. J. Jelito proponuje, aby hebrajskiego słowa *eleph* (Wj 12,37) nie tłumaczyć w znaczeniu „tysiąc”, lecz „rodzina”. W takim razie (według jego wyliczeń) Egipt opuściłoby ok. 10 tys. Izraelitów, co stanowi liczbę możliwą do przyjęcia²⁹. J. Warzecha zwraca uwagę, że liczba 600 tys. może być przykładem gematrii, bowiem wyrażeniu „synowie Izraela” można nadać wartość liczbową, która wynosiłaby 603 tys.³⁰

To, że dokumenty egipskie nie mówią nic o Wyjściu, może być spowodowane tym, że rzeczywiście liczba Izraelitów nie była aż tak wielka jak mówi tekst biblijny i dlatego ucieczka niezbyt wielkiej grupy niewolników nie miała większego znaczenia. Poza tym faraonowie nie uwieczniali swoich porażek³¹. Źródła egipskie nie mówią nic o faraonie, który zginąłby w morzu.

²⁵ Por. J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 142.

²⁶ Por. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 123; J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 59; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 191.

²⁷ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 80.

²⁸ Por. J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 60.

²⁹ Zob. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 134; J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 141.

³⁰ Zob. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 98.

³¹ Por. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 122; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 195-196.

Wydaje się bardziej prawdopodobne, że Izraelitów nie ścigał sam faraon, lecz jakiś, być może wysokiej rangi, dowódca wojsk egipskich³².

Niektórzy uczeni podważają historyczność Wyjścia, twierdząc, że tekst biblijny mówiący o tym wydarzeniu, w formie, w jakiej go znamy dzisiaj, powstał wiele stuleci po opisywanych wydarzeniach i nie może wobec tego informować nas o rzeczywistych faktach³³. J. A. Soggin wśród tych elementów, które trudno jest uznać za historyczne, wymienia np. pertraktacje Mojżesza (przedstawiciela niewolników) z faraonem (królem-bogiem). Ponadto, jego zdaniem, za niehistorycznością narracji o Wyjściu przemawia jej schematyczność (np. po spotkaniu z Mojżeszem faraon na ogół zgadza się na jego prośbę, lecz później odrzuca ją czy też opis plag)³⁴. Trudno jest jednak przyjąć, że opowiadanie biblijne jest pozbawione jakiejkolwiek wartości historycznej. Pierwszy autor, kimkolwiek on był, musiał, spisując relacje, oprzeć się na jakichś źródłach.

Uczeni, którzy odrzucają Biblię jako źródło historyczne, traktują opowiadanie o Wyjściu jako czystą fikcję lub mit stworzony w tym celu, aby dać Izraelowi przeszłość i początek³⁵.

M. Grant uważa, że nie wszystkie pokolenia izraelskie były rzeczywiście w Egipcie. Jego zdaniem pokolenia Rubena i Gada dotarły do swych siedzib z obrzeży pustyni i w ogóle nigdy nie były w Egipcie. Według niego pewne grupy pochodzące od Abrahama, Izaaka i Jakuba nigdy nie opuściły Kanaanu³⁶.

Data Wyjścia

Najbardziej prawdopodobnymi i najbardziej możliwymi datami Wyjścia, zdaniem uczonych, byłby w. XV przed Chr., na który wskazują dane biblijne lub XIII w. przed Chr. i ta data jest bardziej prawdopodobna ze względu na problemy chronologii biblijnej wskazane powyżej³⁷.

³² Por. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 97-98.

³³ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 86-87.

³⁴ Zob. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 196-199.

³⁵ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 88-89.

³⁶ Zob. M. GRANT, *Dzieje dawnego Izraela*, 54-55.

³⁷ Por. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 123; J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 84.

Argumentem przemawiającym przeciw pierwszej dacie jest fakt, że w XV w. przed Chr. Egipt był bardzo silnym państwem, które podejmowało liczne wyprawy do Kanaanu. Jest więc mało prawdopodobne, by Wyjście nastąpiło właśnie w tym czasie, gdy Egipt był tak silny. Poza tym opowiadania o podboju Kanaanu nie mówią nic o obecności Egipcjan na tym obszarze. Ponadto stolicą Egiptu w XV w. przed Chr. były – położone w Górnym Egipcie, a nie w Deltcie Nilu – Teby³⁸. Inną poważną trudnością przeciwko tej dacie jest konflikt z danymi archeologicznymi. Datowanie Wyjścia na XV w. lekceważy fakt budowy miast przez Ramzesa. Pierwsze świadectwo mówiące o obecności Izraela (determinant wskazuje, że chodzi o Izraela rozumianego jako lud) w Kanaanie pochodzi z ok. 1200 r. przed Chr. (najprawdopodobniej z roku 1205³⁹). Jest to stela Merneptaha (1212-1202 przed Chr.)⁴⁰. Gdyby Wyjście nastąpiło w XV w., można by spodziewać się wcześniejszych wzmianek mówiących o obecności Izraelitów w tym rejonie⁴¹.

Poważnym argumentem przemawiającym za umiejscowieniem Wyjścia na początek XIII w. jest fakt pojawienia się w XIII w. Izraela na terenie środkowego Kanaanu. Dane archeologiczne wskazują na poważne zmiany w tym rejonie, które rozpoczęły się ok. 1200 r. przed Chr. (powstały osiedla na wzgórzach, wyrabano dużo lasów, przygotowano tarasy do uprawy na górskich zboczach, pojawiły się cysterny na wodę) oraz na pojawienie się nowych osadników w znacznej liczbie. Nie dysponujemy bezpośrednimi danymi, które pozwoliłyby zidentyfikować tych nowych mieszkańców Kanaanu jako Izraelitów, jednak przypuszczenie, że byli to Izraelici, nie jest pozbawione podstaw⁴². Powyższe zmiany dokonały się bowiem w tym rejonie Kanaanu, o którym mówi Księga Jozuego jako obszarze osiedlenia się Izraelitów. Brak wzmianek o obecności wojsk egipskich na tym obszarze

³⁸ Por. J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 142.

³⁹ J. M. Miller i J.H. Hayes datują ją na ok. 1230 r. przed Chr. (por. J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 68).

⁴⁰ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 84; J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 84.

⁴¹ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 80-81.

⁴² Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 85-86.

odpowiada sytuacji historycznej Egiptu, który właśnie w tym czasie utracił dawne wpływy nad Kanaanem.

Księga Liczb mówi, że Mojżesz podczas wędrówki przez teren Zajordanii miał kontakty z królami Edomu, Moabu i Ammonu. Badania archeologiczne wykazały, że królestwa te przed XIII w. przed Chr. nie istniały⁴³. To wyklucza Wyjście w XV w. przed Chr. Wj 14,6-9 i 15,1-4 mówią, że Egipcjanie ścigali Izraelitów rydwanami ciągniętymi przez konie. W XV w. przed Chr. tego rodzaju broń bojowa była niezwykle rzadka, zaczęła się natomiast pojawiać znacznie częściej dopiero w XIII w. przed Chr.⁴⁴ Jeśli powyższe wzmianki są historyczne i nie są anachronizmami, to przemawiają zdecydowanie na korzyść XIII w. jako czasu Wyjścia, a nie na wiek XV.

Również wspomniana wcześniej stela Merneptaha, zdaniem wielu historyków, potwierdza, że Wyjście nastąpiło w XIII w. przed Chr.⁴⁵

A. Malamat zasugerował w ostatnim czasie, że Wyjście nie było jednorazowym wydarzeniem, lecz trwało przez bardzo długi okres, a swoje apogeum miało w XII w. przed Chr., gdy mocarstwa Egiptu i Hetytów były w rozpadzie⁴⁶. Skoro więc Wyjście trwało przez wiele lat, nie jesteśmy w stanie, zdaniem tego badacza, określić dokładnej daty Wyjścia⁴⁷. Za wiekiem XII jako czasem Wyjścia może przemawiać fakt, że w XIII w. nie pojawiają się miasta izraelskie w Kanaanie oraz fakt, że wiele miast, o których jest mowa w narracji o podboju tego kraju (np. Jerycho, Aj, Cheszbon, Arad), nie istniało w XIII w. przed Chr.⁴⁸

Biorąc pod uwagę wszystkie argumenty przedstawione powyżej, G. A. Rendsburg proponuje następujący przebieg wydarzeń: a) połowa XIII w. przed Chr. część Izraelitów popada w niewolę Egiptu (za czasów Ramzesa II), druga zaś

⁴³ Zob. J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 71; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 218.

⁴⁴ Por. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 124; J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 144.

⁴⁵ Por. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 85.

⁴⁶ Zob. A. MALAMAT, „Let My People Go and Go and Go”, *BAR* January/February (1998).

⁴⁷ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 84-85.

⁴⁸ Por. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 85-86.

część Izraelitów pozostała w Kanaanie⁴⁹; b) XIII/XII w. czas niewoli Izraelitów w kraju faraonów (Merneptah i jego następcy); c) ok. 1175 r. Wyjście z niewoli za czasów Ramzesa III, które zbiegło się w czasie z wojną Egiptu przeciw Ludom Morza⁵⁰; d) ok. 1150 r. osiedlenie się w Kanaanie uciekinierów z Egiptu; e) do końca XI w. przed Chr. trwa ekspansja w Kanaanie⁵¹. Hipoteza ta harmonizuje z późną datacją patriarchów. Przemawiają za nią odkrycia archeologiczne, jednak wielką trudnością jest pogodzenie jej z tekstem steli Merneptaha. Rozwiązaniem tego problemu mogłoby być stwierdzenie, że stela odnosi się do Proto-Izraelitów, czyli do tej części Izraelitów, która nie była w niewoli egipskiej, bo przebywała cały czas w Kanaanie⁵².

J. Warzecha wskazuje na kilka argumentów, które mogą potwierdzać hipotezę o Proto-Izraelitach. W kontekście wypraw faraonów do Azji Mniejszej mówi się o deportacjach jeńców spośród Hapiru i nomadów Szasu. Nazwa tej ostatniej grupy pojawia się już w XV w. przed Chr. za czasów Tutmozisa III (1479-1425) i oznacza koczownicze ludy zamieszkujące Negeb. Sama nazwa tego ludu może wskazywać, że chodzi o ludzi brutalnych, dopuszczających się przemocy. Niekiedy byli oni wcielani do armii egipskiej lub zatrudniani do prac przymusowych. Bardzo interesujący jest fakt, że jeden z owych szczepów nosił nazwę JHW. Być może jest to skrócona forma tetragramu (JHWH)⁵³. Egipcjanie traktowali Szasu jak wrogów. Ramzes III był nazywany „pogromcą Szasu”. Deportowani i wykorzystywani do robót publicznych Szasu dążyli do wyzwolenia. Motyw ich ucieczki wydaje się bardzo prawdopodobny, zwłaszcza w ostatnim okresie panowania Ramzesa II i jego syna Merneptaha, gdy zagrożenie Egiptu ze strony Azjatów bardzo się nasiliło. Pewien dokument odkryty na Elefantynie mówi

⁴⁹ M. Noth twierdzi, że nie wszystkie plemiona izraelskie były w Egipcie. Tylko część ludzi, którzy później stali się Izraelem, przebywała w kraju faraonów, z którego uciekła. W późniejszym czasie doświadczenia tej grupy cały Izrael zaczął traktować jako swoje (zob. M. NOTH, *Storia d'Israele*, 147-150).

⁵⁰ Por. J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 82.

⁵¹ Zob. G. A. RENDSBURG, „The Date of Exodus and the Conquest/Settlement: the Case for 1100s”, *VT* 42 (1992), 527.

⁵² Por. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 86.

⁵³ Również S. Herrmann dopuszcza możliwość identyfikacji Szasu z Hebrajczykami (zob. S. HERRMANN, *Storia di Israele*, 92-93.111-113).

o wypędzeniu z Egiptu zniechędzonych Azjatów. To zgadzałyby się z podwójnym motywem Wyjścia – ucieczka (Wj 14,5)⁵⁴ i wypędzenie (Wj 11,1). Proto-Izraelici mogli przybyć do Egiptu za czasów Setiego I i Ramzesa II jako jeńcy deportowani z Kanaanu. Pogodzenie tej hipotezy z danymi mówiącymi o Józefie jest bardzo proste – Józef był eponimem Proto-Izraelitów⁵⁵.

J. A. Soggin zauważa, że jeśli weźmiemy pod uwagę informację, że prześladowanie Izraelitów rozpoczął nowy faraon, który nie znał Józefa, to czasu Wyjścia powinniśmy szukać w tych momentach historii Egiptu, w których dokonało się wyraźne zerwanie z przeszłością. Zdaniem włoskiego uczonego były tylko dwa momenty, w którym dokonano takiego zerwania i odcięcia się od bliskiej przeszłości. Pierwszym z nich było wypędzenie Hyksosów z Egiptu (ok. 1550 r. przed Chr.) w czasach XVIII dynastii (szczególnie w owym zerwaniu z przeszłością zasłużył się faraon Ahmose [1570-1546]), drugim zaś był początek XIX dynastii (ok. 1306 r. przed Chr. i faraon Seti I). Są to jednak propozycje trudne do zaakceptowania, ponieważ w pierwszym przypadku Izraelici musieliby przymusowo pracować przez ok. 250 lat aż do czasów Ramzesa II, w drugim przypadku trudno jest dostrzec motyw, który wywołał nienawiść nowego władcy wobec Izraelitów, którzy od długiego czasu mieszkali w Egipcie i nie byli źródłem konfliktów i zagrożenia, wręcz przeciwnie – przyczyniali się do wzrostu ekonomicznego kraju⁵⁶.

Trasa Wyjścia

Po opuszczeniu Egiptu Izraelici nie udali się najkrótszą drogą do Kanaanu, która prowadziła wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego (por. Wj 13,17-18), ponieważ była ona bardzo mocno strzeżona przez wojska egipskiej (wzdłuż tego szlaku rozpoczynającego się w Delcie Nilu i ciągnącego się aż do Gazy były rozmieszczone twierdze egipskie, które miały ułatwiać podróżowanie i zapewniać

⁵⁴ Zdaniem M. Notha Wyjście było ucieczką (zob. M. NOTH, *Storia d'Israele*, 144).

⁵⁵ Zob. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 86-91.

⁵⁶ Zob. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 194.

bezpieczeństwo). Wybór innej trasy ucieczki zdaje się wskazywać na historyczność opowiadania o Wyjściu.

Lb 33 zawiera trasę podróży z Egiptu do Kanaanu. Większości miejsc wyliczonych w tym tekście nie jesteśmy dziś w stanie zidentyfikować⁵⁷. Nieznajomość tych miejsc nie musi oznaczać ich niehistoryczności. Tylko niektóre z wymienionych w Lb 33 miejsc, które znajdowały się na wschód od Jordanu, zostały zidentyfikowane na podstawie źródeł egipskich⁵⁸. Cztery spośród nazw znanych z Lb 33 odnajdujemy w tym samym porządku na płaskorzeźbie z Karnaku (pochodzi ona z czasów Tutmozisa III – XV w. przed Chr.). Czy na tej podstawie można utrzymywać jeszcze, że niezidentyfikowane miejsca, które wymienia Lb 33 są fikcyjne?

J. Warzecha zaznacza, że w obecnie znanym nam tekście Wj, który powstał z połączenia kilku tradycji, można dostrzec możliwość dwóch Wyjść i dwóch tras podróży do Kanaanu. W swej analizie opiera się on na Wj 13,17n i badaniach R. de Vauxa⁵⁹, który stwierdził, że E (źródło elohistyczne) mówi o drodze okrężnej, zaś J (źródło jahwistyczne) o drodze filistyńskiej, a w konsekwencji również o dwóch Wyjściach. Jednym z nich miało być Wyjście grupy Lei (plemiona wywodzące się od jej synów: Efraima, Manasses i Beniamina), która wybrała drogę północną i grupa Racheli pod wodzą Mojżesza. To właśnie ta druga grupa przeżyła niezwykle wydarzenia nad morzem⁶⁰.

S. Herrmann stwierdza, że liczba czterdziestu lat przebywania Izraelitów na pustyni opiera się prawdopodobnie na starożytnej tradycji. Jest jednak poświadczona jedynie przez tradycję deuteronomistyczną⁶¹.

Morze Sitowia

⁵⁷ Por. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 124; J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 98.

⁵⁸ Por. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 211-213.

⁵⁹ Zob. R. DE VAUX, *Histoire ancienne d'Israël. Des origines à l'installation en Canaan*, 349-352.358.

⁶⁰ Zob. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 93.

⁶¹ Zob. S. HERRMANN, *Storia di Israele*, 102-103.

Trudności sprawia również identyfikacja morza, przez które Izraelici przeszli. Nazwa hebrajska *Yam Suf* oznacza Morze Sitowia/Trzciny, a nie Morze Czerwone. Morze Czerwone pojawia się, z nieznanymi nam powodów, w LXX *Erythra Thalassa* (łac. *Mare Rubrum* i *Mare Erythraeum*). Niektóre teksty biblijne (por. Lb 21,4; 1Krl 9,26; Jr 49,21) mianem *Yam Suf* określają Morze Czerwone lub jedną z jego północnych zatok (Zatoka Sueska lub Zatoka Akaba)⁶². Być może w ten sposób w czasach starożytnych było nazywane Morze Czerwone i tłumacze LXX wiedzieli o tym i dlatego nazwę tę przetłumaczyli w ten sposób. Wydaje się jednak, że z względów na duże rozmiary Morza Czerwonego, że *Yam Suf*, o którym mowa w narracji o Wyjściu, nie może być tym zbiornikiem wodnym. Ważnym argumentem przeciwko utożsamieniu tych dwóch nazw jest fakt, że nad Morzem Czerwonym nie rosną trzciny⁶³. Poza tym Morze Czerwone jest położone daleko na południu, jazda egipska ścigająca uciekinierów dotarłaby do nich wcześniej niż dopiero wtedy, gdy byli na brzegu morza. Dziś nie jesteśmy w stanie zidentyfikować z całkowitą pewnością jaki akwen miał na myśli autor biblijny. Zaproponowano wiele różnych zbiorników wodnych, np. Jezioro Bardwil, Jezioro Menzaleh, Jezioro Timsah i Jezioro Gorzkie. Zatoki Sueska i Akaba powinny zostać odrzucone ze względu na fakt, że ich wybrzeża nie są porośnięte trzciniami. Na podstawie powyższych trudności niektórzy (np. B. Batto⁶⁴) uważają, że *Yam Suf* jest mitologicznym zbiornikiem wodnym⁶⁵. J. Bright uważa, że Morza Sitowia powinniśmy szukać na wschód od Awaris. Jako prawdopodobne miejsce przejścia przez morze podaje dopływ Jeziora Mensaleh, blisko dzisiejszego El-Kantara nad Kanałem Sueskim⁶⁶. Zdaniem J. Warzechy miejscem przejścia morza, które bardziej odpowiada tradycji biblijnej, jest Jezioro Sirbonis, ponieważ w jego

⁶² Zob. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 200-201.

⁶³ Zob. M. GRANT, *Dzieje dawnego Izraela*, 54.

⁶⁴ Zob. B. BATTO, „Red Sea or Reed Sea?”, *BAR* July/August 1984; TENZE, „The Red Sea: Requiescat in Pace”, *JBL* 102 (1983), 27.

⁶⁵ Por. N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 90-91.

⁶⁶ Zob. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 123.

po bliziu można zlokalizować miejscowości, o których mówi narracja o Wyjściu⁶⁷. M. Noth twierdzi, że nawet gdybyśmy znali dokładnie ukształtowanie terenu i posiadali dokładne dane mówiące o linii brzegu i zbiornikach wodnych w czasie Wyjścia i tak nie bylibyśmy w stanie określić dokładnie miejsca przejścia przez morze, ponieważ Wj nie zawiera dokładnych informacji o tym miejscu⁶⁸.

Góra Synaj

Podobnie jak *Yam Suf* również Góry Synaj (zwanej też Horeb; M. Noth twierdzi, że nazwą należącą do starszej tradycji jest Synaj⁶⁹) nie możemy zlokalizować z całkowitą pewnością. Tradycyjnie Synaj identyfikuje się z Dżebel Musa (2244 m), jednak identyfikacja ta sięga dopiero IV/VI w. po Chr. i narodziła się w środowisku chrześcijańskim⁷⁰. Tradycja żydowska całkowicie ignoruje lokalizację Synaju⁷¹. Niektórzy uważali, że Synaj nie mógł znajdować się w południowej części Półwyspu Synajskiego, ponieważ Egipcjanie posiadali tam liczne kopalnie, które były strzeżone przez wojsko. Było to więc zbyt niebezpieczne dla uciekinierów. Należy jednak pamiętać, że w kopalniach w starożytnym Egipcie nie pracowano przez cały rok, a jedynie sezonowo. Izraelici mogli więc przybyć na południe Półwyspu Synajskiego w czasie, gdy kopalnie nie były użytkowane⁷².

Zaproponowano także inne lokalizacje Synaju (np. w południowej lub południowo-wschodniej Palestynie⁷³). Wszystkie one były dobierane tak, aby zgadzały się z proponowaną hipotetyczną trasą Wyjścia. Niektórzy uczeni uważają, że Wj 19,16-19 mówi o wybuchu wulkanu. Na tej podstawie Synaj

⁶⁷ Zob. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 95-97. Również M. Noth i J. A. Soggin opowiadają się za tą lokalizacją przejścia przez morza (zob. M. NOTH, *Storia d'Israele*, 145-146; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 203-205).

⁶⁸ Zob. M. NOTH, *Storia d'Israele*, 145.

⁶⁹ Zob. S. HERRMANN, *Storia di Israele*, 105; M. NOTH, *Storia d'Israele*, 160-161; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 210.

⁷⁰ Por. S. HERRMANN, *Storia di Israele*, 105-106; M. NOTH, *Storia d'Israele*, 161-162; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 208-209.

⁷¹ Zob. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 210.

⁷² Por. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 125-126; J. JELITO, *Historia czasów Starego Testamentu*, 148.

⁷³ Por. J. M. MILLER – J. H. HAYES, *A History of Ancient Israel and Judah*, 112.

umiejscawiają na wschód od Zatoki Akaba w północno-zachodniej części Arabii (Madian), ponieważ w tym rejonie można odnaleźć wygasłe wulkany⁷⁴. Wspomniany tekst niekoniecznie mówi o wybuchu wulkanu, może mówić o gwałtownej burzy górskiej⁷⁵.

Zaproponowano również lokalizację Synaju w północnej części Półwyspu Synajskiego. Podstawą tej lokalizacji jest tekst Wj 17,8-16, który mówi, że Izrael walczył z Amalekitami, którzy znajdowali się w pobliżu. Lud ten zamieszkiwał Negeb i Pustynię Szur na zachód od Kadesz. Niektóre miejsca, o których mowa w tekście biblijnym, sugerują, że Izraelici po wyjściu z Egiptu udali się prosto do Kadesz. M. Noth, opierając się na Lb 27,14, który mówi, że Kadesz leży na Pustyni Sin, utożsamia nazwy *sin* i *sinaj*, twierdząc, że są one fonetycznymi wariantami jednej miejscowości⁷⁶. Lb 11,31n zdaje się wskazywać na drogę, która była położona blisko wybrzeża Morza Śródziemnego, ponieważ właśnie w pobliżu tego wybrzeża przylatują przepiórki, o których mówi tekst biblijny. J. Bright stwierdza, że, być może, obecnie nam znany tekst połączył w sobie tradycje różnych grup, które uciekły z Egiptu w jedną całość⁷⁷.

„Nie wiadomo jednak, czy autorzy biblijni faktycznie chcieli lokalizować tę górę, czy też traktują ją bardziej mitycznie, tzn. bardziej teologicznie – jako teren i element teofanii”⁷⁸.

M. Noth, analizując tradycje biblijne, stwierdza, że tradycja o objawieniu się Jahwe i zawarciu Przymierza na Synaju została włączona późno do tradycji o Wyjściu. Pierwotnie nie były one łączone ze sobą, zostały połączone dopiero wtedy, gdy podjęto próbę złączenia w jedną historię wszystkich tradycji przedizraelskich⁷⁹.

⁷⁴ Zob. S. HERRMANN, *Storia di Israele*, 106-107; M. NOTH, *Storia d'Israele*, 163-164; J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 209.

⁷⁵ Por. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 209-210.

⁷⁶ Zob. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 206-207; J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 99.

⁷⁷ Por. J. BRIGHT, *Historia Izraela*, 124-125. Opinię Brighta potwierdza M. Grant (zob. M. GRANT, *Dzieje dawnego Izraela*, 54).

⁷⁸ J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 100.

⁷⁹ Zob. M. NOTH, *Storia d'Israele*, 159.166-167.

Kadesz-Barnea

Według opowiadania biblijnego Izraelici obozowali przez 38 lat w Kadesz-Barnea. Współcześnie identyfikuje się to miejsce z Ein el-Kudeirat. Jest to jedyna pewna identyfikacja spośród wszystkich miejsc wymienionych w narracji o przebywaniu Izraelitów na pustyni⁸⁰. Podstawą tej identyfikacji są warunki naturalne, które panują w tym miejscu (np. dostępność wody)⁸¹. Miejsce to zostało dokładnie przebadane przez archeologów, a wyniki badań nie wykazały żadnych śladów z okresu wcześniejszego niż X w. przed Chr.⁸² Być może identyfikacja tego miejsca z Kadesz-Barnea jest niewłaściwa, być może Izraelici przebywający w tym miejscu nie pozostawili po sobie żadnych trwałych śladów. Dziś nie jesteśmy w stanie odpowiedzieć na te pytania.

Podobną sytuację mamy z innym miejscem, o którym jest mowa w opowiadaniu o Wyjściu. Lb 33,45 mówi, że Izraelici obozowali w Dibon-Gad, które jest identyfikowane z dzisiejszym Tell Dhiban. Jednak i tu, podobnie jak w Kadesz-Barnea, wykopaliska archeologiczne nie potwierdziły istnienia żadnego osiedla w latach 1550-1200 przed Chr. Jednak istnienie miasta Dibon potwierdza płaskorzeźba ze świątyni w Karnaku, o której mówiliśmy wcześniej.

Podsumowanie

Narracja biblijna o Wyjściu jest złożona i zawiera wiele różnych elementów. Z jednej strony są fakty, których możemy być pewni, z drugiej zaś twierdzenia teologiczne, których historycy nie są w stanie udowodnić.

„Możemy z pewnością powiedzieć, że grupa ludzi, która później stała się Izraelem, przybyła do Egiptu z Kanaanu i prawdopodobnie tam się osiedliła. W pewnym momencie zostali oni włączeni w prace przymusowe i byli prześladowani jako cudzoziemcy. Później niektórzy z nich uciekli i przeżyli na pustyni teofanijne doświadczenie. Jeszcze później oni, albo ich potomkowie, weszli do Kanaanu, gdzie, połączywszy się z innymi ludźmi, stali się Izraelem”⁸³.

⁸⁰ Zob. S. HERRMANN, *Storia di Israele*, 104.

⁸¹ Por. M. GRANT, *Dzieje dawnego Izraela*, 57.

⁸² Por. J. WARZECHA, *Historia dawnego Izraela*, 98-99.

⁸³ N. M. SARNA – H. SHANKS, „Izrael w Egipcie. Pobyt w Egipcie i Wyjście”, 94.

J. A. Soggin stwierdził, że w przeciągu ostatnich stu lat temat historyczności pobytu Izraelitów i Wyjścia stał się polem licznych badań. Wszystkie te badania wykazują, że opierają się na wydarzeniach historycznych, choć rzeczywiście nie dokonały się one tak jak opisała je Biblia. W swej istocie opierają się jednak na faktach⁸⁴.

⁸⁴ Zob. J. A. SOGGIN, *Storia d'Israele*, 179.